LA PRESÈNCIA DE FRANÇA A *ICÀRIA, ICÀRIA*, DE X. BENGUEREL

CRISTINA SOLÉ I CASTELLS

«Senyors, us plau de sentir un bell conte d'amor i de mort?».[1] Així començava fa molts segles el *Romanç de Tristany i Isolda*, i així podríem iniciar avui també la present anàlisi d'aquesta obra, centrada a l'època de Primo de Rivera. Anarco-sindicalistes, pistolerisme, repressió... Una època sens dubte amarada de violències i desfetes collectives, però alhora un temps d'esperança i de somiats paradisos, com els que els nostres veïns francesos varen suggerir meravellosament tant de temps abans.

Vuitanta anys després de la seva publicació, el *Viatge a Icària* de E. Cabet, constituirà el model a implantar, la fita quimèrica que motivarà els protagonistes d'en X. Benguerel, i els portarà a combatre una societat que ells consideren corrupta, injusta i agònica. Sens dubte la versemblança de la translació històrica que estableix Benguerel, és possible només gràcies al paral·lelisme que descobrim en aprofondir en la comparació del moment històric francès en què Cabet escriví la seva obra, i la Barcelona dels anys 20 i 30. Tanmateix l'esmentada anàlisi romandria fora de l'abast del present treball, en el qual ens limitarem exclusivament a establir alguns paral·lelismes entre l'aventura icariana i el devenir dels personatges de *Icària, Icària.*

En Climent, en Santiago, i tot el grup d'obrers que es reuneix els dissabtes a ca l'Aureli se sent doblement víctima de la usura empresarial d'una banda, i en segon lloc d'un govern que els impedeix de defensar-se. Llur actuació serà el fruit d'una obscura amalgama de ressentiment, de desig de venjança i d'idealisme. Certament existeix, malgrat la identificació ideològica, un important allunyament entre el pacifisme de la via que proposa Cabet per aconseguir fer

1. Joseph Bédier, *El romanç de Tristany i Isolda*, Barcelona, Ed. dels Quaderns Crema, 1981, p. 1.

realitat Icària, i els sistemes emprats pels nostres personatges. Mentre el primer es mostrà sempre absolutament contrari a qualsevol mena de violència, i preferí anar a fundar la seva terra de promissió a Amèrica, els segons, en la efervescència de llur situació personal, interpreten la fugida com un acte covard. La generositat bíblica del deixar-ho tot per seguir el mestre que mostraren els icarians, ha estat substituïda per la lluita armada adreçada a imposar dictatorialment el model de societat icariana, que ells consideraven més just. Ens trobem doncs davant un intent de construir la justícia sobre un acte injust. La doctrina maquiavèlica de l'Abdó Terrades esglaia, amb la seva seducció, les ments primàries dels protagonistes:

> «per aconseguir aquest fi, considero bons tots els mitjans, i un crim, o un gran error, no ha d'oposar cap mena d'obstacle a la consciència pública amb el propòsit que deixi d'utilitzar aquests mitjans. [...] Els pobles són apàtics per naturalesa a l'hora de reclamar els seus drets [...] i cap estímul resulta suficient per arrencar-los d'aquesta apatia. ¿Com vols que jo els prediqui la mansuetud, la resignació que els han predicat els dèspotes?».[2]

Des dels grecs fins a l'actualitat, aturant-nos molt especialment al classicisme francès, la literatura no es cansa d'escenificar allò que Josep M.ª Domenach defineix com «lo tràgic de l'existència»,[3] una raó oculta i indexifrable que ofega tots els intents dels homes per restablir un món millor.

Com Medea, com Èdip, com Fedra, entre molts altres, l'Aureli i el seu grup s'enfonsaran cada dia més en la irracionalitat, s'allunyaran progressiva i insensiblement de la seva tasca humanitzadora. Han estat vençuts per «la força dels esdeveniments» o «lo tràgic de la existència».[4] Un tràgic que tampoc no aconseguirà evitar d'altra banda el mateix Cabet, malgrat la moderació de la seva proposta. La temptació del poder, del personalisme, desbaratarà en un instant els minsos fruits obtinguts després de tota una vida de lluita. I és que, com diu Hegel, la pretensió d'englobar la llibertat i la igualtat dins la vida social és un impossible que condueix al terror. No es pot portar el cel a la terra tot d'una.[5]

Els icarians, tot just arribats a Amèrica es troben ja amb la primera contradicció: la terra on han de construir llur comunitat igualitària i perfecta, pertany realment a la companyia Peters, la qual l'ha cedit a baix preu amb el compromís de repoblar la zona per tal de poder especular després. Els icarians no han aconseguit

2. Xavier Benguerel, *Icària, Icària*, Barcelona, Edicions del Mall, 1987, pp. 63-64.
3. J. M. Domenach, *El retorno de lo trágico*, Barcelona, Taurus, 1979, p. 10.
4 F. Hegel, *Le droit naturel*, París, Gallimard, Col. Idées, 1985.

doncs evitar ésser un cop més, víctimes del sistema: ells, que es manifesten contraris a la propietat privada, hauran de lluitar aferrissadament per posseir la terra. I el fracàs en aquest punt els perdrà. La marxa a Icària, intent fervorós de defugir la violència installada a Europa, esdevindrà font d'una violència encara major. El que, en el moment de la sortida fou joia, illusió i lloances, es transforma progressivament en humiliacions, privacions i sofriment que en bon nombre de casos condueixen a la mort. Des del principi, l'aventura icariana es veu amenaçada per un conjunt de forces simbòlicament associades a la divinitat: la pluja, la boira, el fred i la manca de vent (interpretada com absència d'alè diví) retarden vàries setmanes l'arribada al continent. La fe en l'empresa minva de mica en mica. Posteriorment seran elements bàsicament terrestres els encarregats de dificultar el viatge: sequera, selva difícil, zones pantanoses, fang, malalties, escassetat d'aliments... I quan finalment arriben la terra promesa es revela un desert eixorc que la xafogor fa insuportable.

> «Nits estranyament càlides, immenses: cremen totes les estrelles.» [5]

Sembla com si el cel i la terra, forces tradicionalment antagòniques, es posessin d'acord per impedir que els icarians trenquin el cercle tancat que conté i empresona tota la humanitat. El símbol dels estels ardents, reiterat en vàries ocasions dins la novella, resumeix magníficament la lluita, el desafiament que s'estableix entre el domini del diví i l'intent illegítim de recrear l'harmonia divina sobre la terra, i profetitza alhora la desfeta necessària d'una iniciativa que amenaça de trencar l'equilibri còsmic.

El grup de l'Aureli, per la seva part, evoluciona vers un desenllaç similar: d'entrada es troben ja amb la doble oposició d'un aparell legal establert i defensat per efectius molt superiors a ells, tant en nombre com en força, i als quals una part important de la societat presta suport, i en segon lloc pateixen una oposición interna, de la consciència o de l'instint. Ambdues esdevenen mes feixugues a mesura que els personatges transgredeixen amb major intensitat les normes socials establertes, fins arribar a la mort, com en Climent, o a la desesperança com el mateix Aureli. Els nostres revolucionaris, a semblança dels icarians, són aparentment víctimes d'una aliança secretament necessària entre els principis celestes o superiors, i els terrenals. Un rol similar al dels estels podria ésser atribuït a la figura mistificada del pare d'en Climent, mort a causa de les tortures policials. Durant el temps de lluita, la manca de resultats positius conduirà en tots els casos a l'angoixa. En Climent, com els icarians,

5. X. Benguerel, *op. cit.*, p. 64.

dorm malament, i li fa nosa la memòria. D'alguna manera hom arriba a renunciar en aquest punt, a la més bàsica característica de la natura humana: la capacitat de reflexió, de meditació. En Climent és víctima d'un gran desencís, incrementat per la soledat que pateix des de la mort de la mare. Situació perfectament equiparable d'altra banda a la dels icarians, aïllats, impotents, sense quasi provisions i malalts. A en Santiago li succeeix el mateix: es qüestiona cada cop més la validesa dels discursos i dels bons propòsits de l'Aureli. En Santiago no vol viure d'illusions ni d'utopies per evitar «qualsevol dia descobrir que m'han convertit en un desesperat».[6] I ell serà l'únic que d'alguna forma aconsegueix evitar de quedar atrapat per la tragèdia. Els icarians en canvi, quan es plantegen aquestes qüestions ja és massa tard. A molts, com al Dr. Rovira, el xoc brutal amb la realitat els destrossarà definitivament la vida:

> «Tot això de la gran confidència icariana és la presa de pèl d'un illús, un absurd pretext per desertar, per posar banyes a l'ànima, per anar a contemplar-se tranquil·lament el melic en qualsevol racó desert d'Amèrica.» [7]

D'altres, menys enfonsats moralment, intentaran recomençar a Europa. Mentrestant el que havia d'ésser l'inici d'una nova humanitat, és tractat amb ironia pels diaris europeus. Això mateix succeeix amb el fracàs estrepitós d'en Santiago i companyia quan intenten matar el governador de Barcelona. En Climent rep una bofetada moral en llegir la premsa l'endemà. Ve't ací que assistim a un nou capgirament situacional. La premsa, mitjà que tant recomanen els icarians i els nostres revolucionaris per difondre pedagògicament llur ideologia, esdevé també un element agressiu per a ells. Tal vegada, en aquestes dues empreses crístiques, abundoses de ressonàncies bíbliques, hom ha oblidat la més important i la primera, sobre la qual Crist va fonamentar tota la seva vida: la paraula, el verb, el logos, associat des de molt antic a la raó i a la saviesa. L'escriptura, el missatge escrit existeix només quan la paraula es retira. «No es pot escriure dins l'ànima amb una pluma» diu Joseph de Maistre, com tampoc es pot pretendre de renunciar al record. Sembla doncs evident que l'esperit d'ambdues empreses podria estar mal enfocat des de l'inici. Tal vegada la fugida no és la millor manera d'iniciar una transformació social. D'altra banda i paral·lelament, en Santiago es queixa sovint d'aquesta absència de diàleg amb la resta de forces revolucionàries. Si s'unissin podrien fer molt més. Però també allí la comunicació resta tallada. Es difícil unificar els personalismes dispersos.

6. X. Benguerel, *op. cit.*, p. 112.
7. X. Benguerel, *op. cit.*, p. 103.

El concepte de temps juga igualment un paper important en les dues històries. En el fons el viatge dels icarians és susceptible d'interpretar-se com un intent d'aturar el temps, tornar enrera i intentar de reconduir per una nova via l'evolució social. El primitivisme que impregna toda la descripció del viatge, així com el fet de situar l'acció en un desert, s'assimila fàcilment a la idea d'origen, d'endarreriment. Per la seva banda, a *Icària, Icària,* succeeix un procés idèntic: els protagonistes intentaran desfer l'ordre social existent i substituir-lo per un de suposadament més just. Estem doncs enfront d'un gest regressiu i contra natura. I un cop més serà en Santiago l'únic que en serà conscient de manera intuïtiva quan es queixa de que a ca l'Aureli es parla sempre del mateix però no s'hi progressa mai. L'Aureli, com en Cabet, no ho vol veure. En aquest mateix sentit es pot interpretar el simbolisme de les fulles endarrerides que exhibeix el calendari de can Climent. Es va quedar aturat el dia que morí la seva mare. La Clàudia, en un gest instintiu, natural, les arrenca. Però alhora és incapaç d'adonar-se que el calendari de la seva pròpia casa porta també vàries setmanes aturat. Potser no seria excessivament agosarat d'interpretar aquest «onze» que presideix la solitud amarga d'en Climent, seguint la definició d'en René Allendy,[8] com una premonició de l'excés, de la desmesura i la violència en què acabarà l'existència d'aquest jove indecís i enganyat, com els icarians, per la il·lusió de paraules belles i buides. En efecte, poc després de l'esmentat esdeveniment, els fets es precipiten i es compliquen. En primer lloc arribarà l'episodi del túnel del Garraf: es tracta de col·laborar amb un altre grup per assassinar alhora Primo de Rivera i Alfons XIII. Els protagonistes es desplacen en tren fins prop del túnel. La riquesa simbòlica d'aquest esdeveniment és impressionant. Primerament assistim a un aparent nou capgirament simbòlic: el tren en principi signe de progrés, instrument conductor vers el futur, sembla transformar-se en un mitjà que porta cap a la involució en ésser utilitzat pel grup. Però un cop arribats precisament a la boca del túnel, tot el joc d'imatges s'inverteix: la policia deté en Climent, i en Santiago aconsegueix de fugir a peu, endinsant-se per l'esmentat túnel negre. El tren passa en aquell instant i s'encarrega d'afavorir definitivament la fugida del jove revolucionari. A partir d'aquest instant tot canvia. El túnel compleix perfectament amb el seu rol mític de camí iniciàtic, de via d'accés a un nou món, millor i més feliç. Santiago s'atreveix a travessar-lo malgrat la foscor i el perill. La seva actitud heroica es veurà amplament recompensada. Com els herois antics, a la sortida l'espera un nou univers pròsper i pacífic que s'anuncia simbòlicament en el contrast entre la foscor densa de l'interior i la llum solar que l'espera fora:

8. R. Allendy, *Le symbolisme des nombres*, París, Payot, 1981, pp. 321-322.

«Vaig arrencar a córrer cridant com un boig d'alegria, allargava les mans per anar a tocar l'aire i la llum, i en sortir a fora, vaig caure de genolls i plorava... Després tot va ésser fàcil.» [9]

Efectivament, el tren el va portar a França i allí va trobar esposa o joia, com els cavallers medievals. Després assistim al retorn victoriós del triomfador a Catalunya:

«És com si no el coneguessis, i com si el Santiago que ha arribat de França no tingués res en comú amb el Santiago trist, sorrut, [...] Aquell Santiago ha deixat d'existir, va desaparèixer del tot a través del túnel de Garraf per anar a aprendre d'estimar-se el país, a distància, i d'enyorar-se.» [10]

Com els icarians, en Santiago ha optat per la fugida. La diferència entre el seu triomf i la desfeta dels altres és potser una qüestió de direccionalitat: França apareix aquí com l'encarnació del futur, és com una petita terra de promissió que, si bé no substitueix pas la Icària somiada, almenys hom hi gaudeix de millors condicions socials, econòmiques, i sobretot és terra de pau. La Clàudia, un temps després decideix fer aquest viatge; al seu barri, a Barcelona, res no progressava. Al contrari, la soledat, la manca de mitjans, la mort de l'Aureli... Tot l'amenaçava d'una perillosa degeneració. A França en canvi, l'espera un marit que es guanya bé la vida, i que la fa feliç. Els dos germans han entès finalment que la vida és inexorablement un camí cap al futur. I a més no han tingut por d'avançar vers el desconegut. Els icarians varen escollir la direcció errada i varen fracassar, ells que semblaven tenir-ho tot traçat i assegurat. Al Climent li ha succeït el mateix; el fet de no atrevir-se a seguir en Santiago pel túnel el perdrà definitivament. La presó implica per a ell una forta aturada temporal. Els tres anys de cautivitat no l'ajuden pas a pensar. El sofriment el paralitza fins al punt d'afirmar, referint-se a la policía:

«És difícil odiar, però aprens a odiar-los. I quan un dia [...] algú llegeix que el mal no és res més que una forma de la ignorància, esclates a riure [...]. El bé sí, el bé pot ser que sigui una forma de la ignorància, dels qui baden, dels qui ensenyen l'orella, dels qui es presenten amb un ciri encès als túnels del Garraf.» [11]

El túnel s'ha transformat aquí en muntanya inexpugnable.

A la presó en Climent experimenta els mateixos símptomes alarmants que els viatgers d'Icària. Com ells es sent també presoner del silenci, del desert i de la soledat. És de destacar en aquest punt

9. X. Benguerel, *op. cit.*, p. 188.
10. X. Benguerel, *op. cit.*, p. 185.
11. X. Benguerel, *op. cit.*, p. 148.

la insistència que, a nivell simbòlic es produeix en el tema del cel: tant pels icarians com pel Climent el cel és, ho hem vist, un element claustrofòbic. Els viatgers d'Icària el sentien com un ens opressor més. Ara en Climent des de la seva cella, contempla «un tros de cel allà dalt, enganxat a la reixa».[12] El futur, el progrés, resta prohibit. El simbolisme de l'aranya ho confirma: en Climent li tira mosques fins que s'adona que ell mateix és una mosca enganxada als fils de la fatalitat. Només es pot somiar. Però si hom cau en aquesta temptació, el retorn a la realitat esdevé terriblement dur. Com els icarians, en surt força mal parat. En sortir de la presó es troba, contràriament al que havia somiat, que tot ha canviat malgrat ell: l'Aureli ha mort, el grup ja no es reuneix, la Clàudia s'ha casat a França, on és feliç i d'on mai no retornarà. Al Climent se li han enfonsat els models, no sap què fer. La mort de l'Aureli ha deixat el grup enmig de la foscor. Una mort d'altra banda ben poc encisadora, susceptible d'interpretar-se com una derrota definitiva com la d'en Cabet, i com posteriorment la del mateix Climent. Ens trobem doncs davant el concepte de mort-caiguda associada als dos «profetes» que capgira la gran empenta temporal que la humanitat va associar a una altra mort, la de Crist. Igual que ell, en Cabet i l'Aureli van vóler ésser messies, arrencar el seu poble respectiu de l'esclavatge per portar-lo a la terra promesa. No ho van aconseguir. A *Icària, Icària,* el fracàs de la darrera batalla contra l'exèrcit arrodoneix la dimensió del fracàs. Per als qui varen convertir la causa social en un problema personal va ésser la fi. Per Santiago l'esdeveniment adquireix un sentit tot diferent. Com diria Voltaire ell ha après a cultivar el seu jardí. França li ha ensenyat el camí.

Efectivament, quasi un segle abans Cabet, un altre gran teòric ja va somiar, com molts altres, en la seva Icària, que ell va anomenar Eldorado. Era un altra època i una idiosincràcia diferent. Però ambdós llocs són alhora iguals i diferents. Pensem tanmateix que la lliçó que s'extreu de la lectura de *Icària, Icària* i de l'experiència d'en Cabet, estava escrita des de molt abans en aquesta creació francesa: *Candide.* La imatge de França que se'ns forneix al final d'aquest conte imaginari coincideix plenament amb la que transmet en Santiago a *Icària, Icària.* Gairebé a tot arreu és possible trobar-hi quelcom de semblant a un petit paradís a condició de crear-se'l en dimensions reduïdes, de no ésser massa perfeccionista, d'ésser tolerant, comprensiu, i sobretot de viure pacíficament en harmonia amb la natura, i treballar de ferm.

> «Le travail éloigne de nous trois grands maux, l'ennui, le vice et le besoin.» [13]

12. X. Benguerel, *op. cit.*, p. 168.
13. Voltaire, *Candide*, París, Nouveaux Classiques Larousse, 1970, p. 127.

La filosofia d'en Voltaire resta però més rotundament especificada a la seva correspondència:

> «Plus j'avance dans la carrière de la vie, et plus je trouve le travail nécessaire. Il devient à la longue le plus grand des plaisirs et tient lieu de toutes les illusions qu'on a perdues.» [14]

El llarg camí iniciàtic que han de suportar Candide i Cacombo fins arribar a l'esmentada conclusió és similar al dels icarians i, en un altre nivell, al dels protagonistes de *Icària, Icària*. Tanmateix Candide ens sorprèn quan malgrat haver descobert Eldorado, on tothom és feliç, on no hi ha jutjats ni presoners, ni cap conflicte, els dos aventurers decideixen no quedar-s'hi. Allà, la incomunicació amb la resta dels homes els ha permès de conservar llur innocència i llur comoditat. Però Candide i Cacambo no pertanyen a aquell univers. Ells la varen perdre ja fa temps la innocència. Són tan fatalment culpables com la resta del món civilitzat. I per tant han de tornar a la seva societat i han d'assumir la seva realitat fatal però certa. Com als icarians la fugida retrospectiva no els serveix sinó per aprendre la sàvia lliçó: «Il faut cultiver son jardin». Els icarians i els revolucionaris, excepte Santiago, varen fracassar potser perquè varen aspirar a l'impossible, voler abolir la fatalitat. Les forces eren ben minses. *Icària, Icària* en aquest sentit és una obra tràgica, en la línia de Büchner amb *Woyzeck*. Una obra però, enormement pròxima a la vida real. Els nostres protagonistes de novella fracassaren, com en Cabet, com la revolució francesa, com la revolució marxista... Com un inexhaurible rosari de nobles intencions esdevingudes sagnants realitats. L'allunyament i la visió panoràmica que França oferí a en Santiago, com a tants exiliats de debò li va permetre de descobrir a temps la realitat de les coses i els seus límits, com ho pensà Voltaire, entre d'altres, i com ho recull avui Lluís Llach en el seu «Viatge a Itaca», adaptació del poema d'en Carles Riba:

> «Tingues sempre al cor la idea d'Itaca.
> Has d'arribar-hi, és el teu destí,
> però no forcis gens la travessia.
> És preferible que duri molts anys,
> que siguis vell quan fondegis l'illa,
> ric de tot el que hauràs guanyat fent el camí
> sense esperar que et doni més riqueses.
> Itaca t'ha donat el bell viatge,
> sense ella no hauries sortit.
> I si la trobes pobra, no és que Itaca t'hagi
> enganyat. Savi com t'has fet, sabràs el que
> volen dir les Itaques.»

14. Voltaire, *Correspondance*, ed. Th. Besterman, París, Gallimard, Col. Pléiade, 1975, vol. III (carta del 15 d'agost del 1751).